

Tomasz Jakubiak*

(Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie – Sekcja św. Jana Chrzciciela)

MAŁŻEŃSTWO KATOLICZKI Z SUNNICKIM MUZUŁMANINEM – RÓŻNICE KULTUROWE I RELIGIJNE WYZWANIEM, JAKIEMU TRZEBA STAWIĆ CZOŁO

Wstęp

Coraz częściej jesteśmy świadkami zawierania związków małżeńskich katoliczek z muzułmanami. Dzieje się tak, ponieważ liczba muzułmanów na świecie rośnie, a prawo szariatu zezwala mężczyznom wierzącym w Allaha zawierać małżeństwo z muzułmankami, żydówkami i chrześcijankami (z innych religii kobietami zawarty związek będzie ważny, ale nieprawidłowy), zaś z drugiej strony zakazuje muzułmankom wiązać się z nie-muzułmanami¹.

Prawo Kościoła katolickiego dotyczące szeroko rozumianych małżeństw mieszanych ogólnikowo normuje kwestię przygotowania narzeczonych (strony katolickiej i muzułmańskiej) do zawarcia małżeństwa. Najwyższy ustawodawca w kodeksie z 1983 r. ogranicza się do zamieszczenia w kan. 1125 nakazu pouczenia

* dr; od 2001 r. prezbiter Archidiecezji Warszawskiej; w 2000 r. na PWTW Sekcji św. Jana Chrzciciela otrzymał tytuł magistra z teologii w zakresie historii Kościoła, zaś w 2003 r. licencjat z tej dziedziny; magisterium z prawa kanonicznego uzyskał w czerwcu 2008 r. na UKSW i tam też w 2010 r. uzyskał tytuł doktora nauk prawnych w zakresie prawa kanonicznego; w 2006 r. był referentem Kurii Metropolitalnej Warszawskiej, a w latach 2007–2010 notariuszem teje kurii; od 2010 r. do 2013 r. sędzia Metropolitalnego Sądu Biskupiego w Warszawie oraz od 2010 r. adiunkt PWTW Sekcji św. Jana Chrzciciela; autor licznych publikacji i druków kurialnych dotyczących prawnych kwestii sakramentalnych.

¹ Por. G. Dzierżon, *Prawo do zawarcia małżeństwa muzułmanina z katolikiem. Założenia generalne*, „Ius Matrimoniale” 12/18 (2007), s. 70–71; M. Ptaszyński, *Małżeństwo mieszane w islamie*, w: *Zawieranie małżeństwa w różnych systemach prawnych, religijnych i kulturach*, red. R. Sztymiler, Olsztyn 2009, s. 229–233.

nupturientów przed udzieleniem dyspensy od przeszkody różnicy religii, o celach oraz istotnych przymiotach małżeństwa, których nie może wykluczać żadna ze stron. Zobowiązuje również katolika do złożenia oświadczenia, w którym wyraża on gotowość odsunięcia od siebie niebezpieczeństwa utraty wiary oraz przyrzeka, że uczyni wszystko, aby dzieci zostały ochrzczone i wychowane w Kościele katolickim².

Z punktu widzenia duszpasterskiego najbardziej szczegółową normę można znaleźć w instrukcji Papieskiej Rady ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżujących – *Erga Migrantes Caritas Christi* – zatwierdzonej przez papieża Jana Pawła II 1 maja 2004 r. Według tej dykasterii, przygotowanie do tych małżeństw powinno: uwzględniać lokalne warunki, być dokładne i pogłębione; przychodzić się do poznania i świadomego „przyjęcia” głębokich różnic kulturalnych i religijnych, jakim trzeba stawić czoła zarówno między stronami, jak i w odniesieniu do rodzin i środowiska pochodzenia strony muzułmańskiej, do której ewentualnie się powróci po okresie przebywania zagranicą; bardzo wyraźnie ukazywać sprzeczność wymogów stawianych przez obydwie religie co do wychowania religijnego dzieci.

Instrukcja zwraca ponadto uwagę, że w przypadku zapisania małżeństwa w konsulacie islamskiego państwa pochodzenia – strona katolicka powinna wystrzegać się wypowiedzenia lub podpisania dokumentów zawierających *shahāda* (wyznanie wiary muzułmańskiej)³. Zjawisko to występuje częściej, gdy stroną katolicką jest mężczyzna. Katolik powinien wiedzieć, że wypowiedzenie *shahāda* jest traktowane przez muzułmanów jako publiczny ryt włączenia do społeczności muzułmańskiej. W związku z tym powinien on odwołać się do ordynariusza miejsca, aby wyjaśnić sytuację⁴.

Lektura dokumentów Konferencji Biskupów Polski – *Instrukcji o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w Kościele Katolickim*⁵ oraz *Instrukcji w sprawie duszpasterstwa małżeństw o różnej przynależności kościelnej*⁶ – nie przynosi odpowiedzialnym za przygotowanie stron do małżeństwa żadnych gotowych wska-

² Por. KPK 1983, kan. 1086.

³ Por. Pontificium Consilium De Spiritualibus Migrantium Atque Itinerantium Cura, *Instructio Erga migrantes caritas Christi*, n. 67–68 (03.05.2004), AAS 96 (2004), s. 795.

⁴ Por. Á. Marzoa, *Offences Against Religion and Unity of Church*, w: *Exegetical Commentary on the Code of Canon Law*, Vol. IV/1, Montreal – Chicago 2004, s. 444; T. Jakubiak, *Istotne elementy konstytutywne formalnego aktu wystąpienia z Kościoła oraz czynności związane z jego przyjęciem*, „Ateneum Kapłańskie” t. 152 (2009), z. 3(601), s. 321–323; J. Syryjczyk, *Kanoniczne prawo karne*, Warszawa 2003, s. 19–33.

⁵ Por. *Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w Kościele Katolickim*, n. 73, 75, 76 (13.12.1989), w: *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne Episkopatu Polski 1966–1998*, opr. Cz. Krakowiak, L. Adamowicz, Lublin 1999, s. 156–158.

⁶ Por. *Instrukcja Episkopatu Polski w sprawie duszpasterstwa małżeństw o różnej przynależności kościelnej*, n. III.4, IV.1.3 (14.03.1987), w: *Dokumenty...*, s. 197–199.

zówek. W pierwszej z nich w p. 73 można przeczytać, że „Kościół jest niechętnie nastawiony do małżeństw mieszanych i dlatego należy młodych od tych małżeństw odwozić”. Trzeba jednak zauważyć, że w dobie źle zrozumianego dialogu, dla uniknięcia zarzutów o nietolerancję mało kto zdaje się ten problem widzieć. W wymienionej ostatnio instrukcji, w punkcie III.4, zamieszczone zostało bardzo ważne wskazanie, że „duszpasterze powinni znać zasady wiary strony niekatolickiej oraz obowiązujące ją przepisy prawne i liturgiczne”. Nasuwa się jednak pytanie, gdzie odpowiedzialny za przygotowanie stron do małżeństwa katolicko-muzułmańskiego – kiedy związki te należą jeszcze w Polsce do rzadkości – ma szukać informacji o problemach, z którymi zmagać się będą małżonkowie, aby zawnoczu ich na nie uwrażliwić?

Interesujące wskazówki na temat przygotowania nupturientów do zawarcia małżeństwa katolicko-muzułmańskiego dostarcza raport *Marriage: Roman Catholic and Sunni Muslim Perspectives*, przygotowany wspólnie przez Komisję ds. Ekumenicznych i Międzyreligijnych Konferencji Biskupów Katolickich w USA wraz z Środkowo-Atlantyckim Dialogiem Katolików i Muzułmanów, zweryfikowany i zatwierdzony do publikacji przez przewodniczącego Konferencji Biskupów USA – abp. Wiltona Daniela Gregory⁷. Ten obszerny dokument (116 stron), oprócz m.in. zaprezentowania spojrzenia sunnickich muzułmanów na instytucję małżeństwa, a także małżeństwo muzułmanów z ludźmi Księgi, stara się ukazać wyzwania, jakie czekają duchownego podczas spotkania z narzeczonymi, którzy zamierzają zawrzeć międzyreligijne małżeństwo.

Przygotowanie bezpośrednie

Nie bez znaczenia na przebieg spotkania stron z duszpasterzem w ramach bezpośredniego przygotowania do zawarcia małżeństwa ma wpływ fakt, że kiedy ma ono miejsce, decyzja o zawarciu małżeństwa już i tak została przez młodych podjęta.

Duchowni towarzyszący przygotowaniu do małżeństwa muszą zwrócić uwagę na cztery elementy: wiarę i duchowość stron; zdolność do życia w harmonii, zdolność do życia zgodnego z wiarą w małżeństwie katolicko-muzułmańskim, zdolność do adaptacji w kraju, gdzie małżonkowie będą żyć. W czasie pierwszego spotkania należy również starannie ocenić stan wolny⁸ i wolność nupturientów. Fundamentem do budowy życia małżeńskiego mogą stać się wspólne elementy, takie jak: podobny rodzaj i poziom edukacji, praca na rzecz innych, wspólne upodobania i niechęci zwłaszcza do społecznych warunków, pragnienie przyczyniania

⁷ Por. United States Conference of Catholic Bishops, *Marriage: Roman Catholic and Sunni Muslim Perspectives*, Washington 2011, s. 4 (dalej jako: USCCB).

⁸ Por. L. Adamowicz, *Stwierdzanie stanu wolnego nieochrzczonych i niekatolików przed zawarciem małżeństwa kanonicznego*, „Annales Canonici” 4 (2008), s. 39–62.

się do dobrych relacji muzułmańsko-chrześcijańskich. Ważne jest by początkowo bardziej koncentrować się na praktycznej stronie przyszłego życia niż na religijnym ceremoniale ślubu⁹.

Jak zauważają autorzy raportu *Marriage: Roman Catholic and Sunni Muslim Perspectives*, żaden muzułmanin nie może twierdzić, że jest całkowicie niezależny od wpływu islamu na swoje postępowanie. Oddziaływanie to ma miejsce nawet wtedy, gdy wyznawca Allaha zachowuje dystans wobec religii. W zależności od kraju pochodzenia należy spodziewać się różnorodności w praktykowaniu wiary, w rozumieniu i interpretacji Koranu, a przede wszystkim pojęć odnośnie do kultury i prawa (zwłaszcza małżeńskiego).

Strona katolicka, nawet jeśli jest wystarczająco świadoma trudności związanych z życiem małżeńskim w ogólności, może nie posiadać wystarczającej wiedzy na temat specyficznych trudności wynikających z małżeństwa z muzułmaninem, bowiem często występuje całkowita ignorancja norm prawa islamskiego dotyczących małżeństwa. Na brak obiektywnej oceny sytuacji nupturientów niejednokrotnie ma też wpływ sprzeciw ze strony rodziców przyszłych małżonków oraz lęk przed odrzuceniem¹⁰.

Kulturowe wyzwania dla strony katolickiej

Często z powodów kulturowych i religijnych związek muzułmańsko-chrześcijański wygląda odmiennie od tradycyjnego modelu chrześcijańskiej rodziny. Przykładowo, kulturowa segregacja kobiet i mężczyzn w nie-zachodnich społecznościach, i jej wpływ na styl życia, może przyczyniać się do problemów małżeńskich. Trudności dla katolickiej może stanowić występujący w islamie patriarchalny model rodziny, który nie ogranicza się jedynie do rodziców i dzieci. Należy mieć na względzie fakt, że jeśli małżeństwo zawarte jest legalnie w kraju o tradycjach muzułmańskich, sytuacja strony katolickiej zależy od prawa tego kraju; prawa dotyczące m.in.: własności, rozwodów, opieki nad dziećmi, dziedziczenia¹¹.

Kulturowe wyzwania dla strony muzułmańskiej

Jeśli strona muzułmańska mieszka krótko w kraju zachodnim, chrześcijańska koncepcja rodziny może być dla niej niezrozumiała. Wymaga to udzielenia pomocy stronie muzułmańskiej w zrozumieniu katolickiego nauczania na temat małżeństwa i rodziny.

⁹ Por. USCCB, s. 59–60.

¹⁰ Por. *Tamże*, s. 57–60.

¹¹ Por. *Tamże*, s. 61–62.

Muzułmanin, przyzwyczajony do przyjmowania gości, często wizytujący rodzinę i bliskich, może mieć trudność w zrozumieniu zachodniej postawy rezerwy wobec jego zwyczajów; może tę rezerwę interpretować jako brak akceptacji. Niechęć ze strony katolickiej rodziny wobec postawy muzułmanina może przyczyniać się do odczuwania przez niego izolacji i niepokoju.

Katolicka i islamska tradycja przykładą wagę do religijnej edukacji dzieci. Istotne jest przedyskutowanie tego zagadnienia jeszcze przed zawarciem małżeństwa. Żona nie-muzułmanka może być traktowana jako rodzicielka dzieci nie tylko dla siebie i męża, ale dla wielkiej wspólnoty muzułmańskiej, która może być również odpowiedzialna za edukację dziecka. Często, kiedy mężczyzna zostaje trwale odłączony od rodziny, tradycją jest w niektórych kulturach, że dzieci wracają do rodziny ojca.

Koraniczna koncepcja skromności kobiety dotycząca m.in. ubrania może być źródłem napięć w małżeństwach międzyreligijnych¹². Zwłaszcza, że w niektórych islamskich kulturach mężczyźni mają prymat nad kobietami¹³. Może być trudno zaakceptować muzułmaninowi równość płci w społeczeństwie zachodnim, a zwłaszcza prawną autonomię i podział obowiązków w trosce o dom i wychowanie dzieci, a także chęć pracy kobiety poza domem i kontynuowania kariery¹⁴.

Umowa małżeńska

Kontrakt małżeński jest dla muzułmanów istotnym elementem małżeństwa. Staranne opracowanie umowy jest ważne dla obu stron, bowiem pozwala im zmierzyć się z delikatnymi aspektami małżeństwa międzyreligijnego, a w konsekwencji uniknąć małżeńskich nieporozumień. Należy jednak zastrzec, że istnieje wiele różnych podejść do tego zagadnienia w zależności od reprezentowanej szkoły prawniczej islamskiej, krajowych porządków prawnych i kulturowych tradycji¹⁵.

Duszpasterz katolicki powinien zorganizować kanoniczną analizę treści przedmałżeńskiej umowy jeszcze przed jej podpisaniem. W ten sposób katolik będzie pewny, że wszelkie klauzule włączone do umowy nie przyczynią się do wady zgody¹⁶.

¹² Por. A.E. Rzepecka, *Małżeństwa Polek z wyznawcami islamu. Analiza czynników wpływających dezintegrująco na związki heterogeniczne*, w: *Być kobietą w Oriencie*, red. D. Chmielowska, B. Grabowski, E. Machut-Mendecka, Warszawa 2001, s. 187–189.

¹³ Mężczyźni stoją nad kobietami ze względu na to, że Bóg dał wyższość jednym nad drugimi, i ze względu na to, że oni rozdają ze swojego majątku. Przeto cnotliwe kobiety są pokorne i zachowują w skrytości to, co zachował Bóg. I napominajcie te, których nieposłuszeństwa się boicie, pozostawiajcie je w łóżach i bijcie je! A jeśli są wam posłuszne, to starajcie się nie stosować do nich przymusu. – Cyt. Koran 4:34.

¹⁴ Por. USCCB, s. 62–66.

¹⁵ Por. Tamże, s. 32, 68.

¹⁶ Por. J. H. Provost, *Canon 1066: Pre-Nuptial Contract Discovered During Marriage Prepara-*

Z punktu widzenia prawa kanonicznego legalnie mogą być włączone między innymi następujące punkty:

- zobowiązanie partnerów do respektowania wolności religijnej i praw każdego do kultu,
- formalny wybór monogamii i wierności małżeńskiej¹⁷,
- formalne wyrzeczenie możliwości porzucenia (rozvodu); strona islamska powinna wiedzieć, że nie wykluczanie przez nią celów i istotnych przymiotów małżeństwa – nie jest sprzeczne z islamem (należy jednak zauważyć w tym miejscu, że na ten temat istnieją różne opinie wśród szkół prawnych islamskich),
- porozumienie dotyczące intercyzy odnośnie do własności dóbr, mienia i podziału ich w przypadku separacji (wyraźne wyrzeczenie się możliwości porzucenia współmałżonka kierunkuje intencje stron przeciwko separacji i rozwodowi, a więc umowa dotycząca rozliczenia własności w przypadku separacji jest wtórna do tej przeważającej przeciwnej rozwodowi)¹⁸,
- deklaracja prawa dziedziczenia w przypadku śmierci partnera bądź obydwu stron,
- wybór kraju zamieszkania,
- klauzule określające intencje dotyczące religijnej edukacji dzieci,
- odrzucenie obrzezania dziewczynek, gdyby powstała taka kwestia,
- opieka dziecka (małoletniego) w przypadku śmierci rodzica lub ich separacji,
- określenie roli i odpowiedzialności stron w małżeństwie, np. możliwości pracy kobiety poza domem, wpisanie danych dziecka do paszportu matki,
- porozumienie na temat małżeńskiego daru bądź wiana (mahr)¹⁹.

Pomocne może być też napisanie przed zawarciem małżeństwa „deklaracji intencji”, która nie zastępuje kontraktu ślubnego, a jedynie go uzupełnia i określa ducha, w którym małżonkowie będą wypełniać jego klauzule w codziennym życiu.

Należy pamiętać, że, według prawa islamskiego, są trzy kategorie typowych warunków kontraktu małżeńskiego. Jedną z nich stanowią warunki, które nie są do przyjęcia przez tradycję prawną islamu. Dotyczą wymogów do ważności mał-

tion, w: *Roman Replies & CLSA Advisory Opinions 1984*, ed. W.A. Schumacher, R.A. Hill, Washington 1984, s. 54–55; G. Ingels, *Canon 1066: Pre-Nuptial Agreements*, w: *Roman Replies & CLSA Advisory Opinions 1990*, ed. W.A. Schumacher, L. Jerrell, Washington 1990, s. 105–106; L. A. DiNardo, R.F. Joyce, *Canons 1066 and 1102: Pre-Nuptial Agreements Revisited*, w: *Roman Replies and CLSA Advisory Opinions 1998*, ed. K.W. Vann, J. I. Donlon, Washington 1998, s. 76–83.

¹⁷ Por. I. Kasińska, *Pozycja kobiety w małżeństwie muzułmańskim*, w: *Zawieranie...*, s. 237.

¹⁸ Por. W. Pałubicki, *Kwestia kobieca w społecznej doktrynie judaizmu, chrześcijaństwa oraz islamu*, Warszawa, 1989, s. 332.

¹⁹ Por. A. Patyna, „Poślubiam cię za...”. *Koncepcja małżeństwa w Koranie oraz tradycji krajów bliskowschodnich*, w: *Zawieranie...*, s. 222–227.

żeństwa, które jednak nie powodują nieważności samego małżeństwa. Zapisane w nich postanowienia nie są ważne same w sobie, na skutek czego małżonkowie nie są też nimi związani. Oznacza to, że nie każdy zapisany w kontrakcie małżeńskim warunek – musi być wypełniany przez muzułmanina²⁰.

Forma ślubu

W prawie islamskim małżeństwo nie musi być celebrowane przed imamem.

Jeśli małżonkowie chcą się pobrać w sposób uznany przez dwie religie, należy ustalić najbardziej odpowiednią dla pary formę celebracji małżeństwa. Użycie obrzędu katolickiego może okazać się czasami niewskazane.

Jeśli zostanie wybrana forma kanoniczna zawarcia małżeństwa (kan. 1108 § 1 KPK), należy zachować ostrożność, by wspólnota muzułmańska nie uznała tego małżeństwa, zawieranego w rycie chrześcijańskim, jako prawnie nieobowiązujące i nieważne. Jeśli para zamierza mieszkać w kraju muzułmańskim na stałe lub przez dłuższy okres czasu, bardzo ważne jest dla ich związku, żeby było ono zawarte zgodnie z ustawodawstwem kraju, w którym będą mieszkać małżonkowie²¹.

Niektóre obowiązki i prawa małżonków²²

W Islamie mąż jest odpowiedzialny za wsparcie finansowe żony, w taki sposób, że powinno być jej zapewnione bezpieczeństwo finansowe. Obowiązek *utrzymywania* żony spoczywający na mężczyźnie pociąga za sobą prawo kobiety do mieszkania, ubrania, wyżywienia, ogólnej opieki zdrowotnej, co wiąże się z opłatą za leki i rachunków za szpital (wielu jurystów prawo do opłaty za opiekę zdrowotną wiąże jedynie z macierzyństwem). Realizacja tego obowiązku przez mężczyznę zależna jest od podporządkowania się przez żonę władzy męża²³. Mimo że dobytek męża powierzony jest opiece żony, to nie może ona dysponować nim bez zgody męża.

Jednym z podstawowych obowiązków kobiety w islamie jest *przyczynianie się do sukcesów i szczęścia małżeństwa*. Musi dbać o komfort i dobre samopoczucie mężczyzny. Nie może odmówić małżonkowi aktów seksualnych. Mąż powinien wziąć w tym przypadku pod uwagę stan zdrowia kobiety. Bez wiedzy i zgody męża

²⁰ *Options for an Islamic prenuptial agreement*, w: <http://www.soundvision.com/info/weddings/prenuptial.asp> (31.12.2012).

²¹ Por. USCCB, s. 32–34, 52–53, 70–73.

²² Obecnie wśród praktykujących muzułmanów jest debata nad obowiązkami i prawami małżeńskimi. Więcej na temat praw małżonków można przeczytać u: Haithem Abu-Rub, B. Zabza, *Status kobiety w islamie*, Wrocław 2002; M. Zyzik, *Małżeństwo w prawie muzułmańskim*, Warszawa 2003, s. 35–46.

²³ Por. L. R. Sjukijajnen, *Prawo muzułmańskie i ustawodawstwo rodzinne krajów arabskiego wschodu*, w: *Prawo muzułmańskie: struktura i podstawowe instytucje* (tł. K. Piasecki), Warszawa 1990, s. 236.

żona nie może przyjmować niespokrewnionych mężczyzn w mieszkaniu. Nigdy nie powinna być sama z niespokrewnionym mężczyzną.

Żona winna okazać *posłuszeństwo* mężowi²⁴. W związku z tym, przyjmuje się, że powinna wykonywać jedynie moralnie dozwolone działania (zgodne z prawem szariatu) oraz musi być posłuszna mężowi we wszystkim, co wchodzi w zakres jego uprawnień prawnych i moralnych (zgodnych z szariatem)²⁵.

Wnioski

Z punktu widzenia tradycji islamskiej, zgoda na zawarcie małżeństwa muzułmanina z katoliczką uwarukowana jest względami pragmatycznymi. Mężczyzna jest głową domu, utrzymuje rodzinę, jest odpowiedzialny za żonę, określa religijne praktyki w domu. Zatem, jest wysoce prawdopodobne, że jego dzieci będą wychowywane również w wierze muzułmańskiej²⁶.

Przed duchownym towarzyszącym katoliczce w przygotowaniu do zawarcia przez nią małżeństwa z muzułmaninem stoją poważne wyzwania, nakreślone w sposób ogólnikowy przez prawo kanoniczne. Aby mógł on je wypełnić, powinien najpierw dobrze poznać doktrynę i prawo wspólnoty, do której przynależy strona nieochrzczona.

Trzeba jednak podkreślić, że w prawie partykularnym polskim brak szczegółowych norm i wskazań pozwalających duchownym skutecznie wypełnić czekające na nich w tym przedmiocie zadania.

Pomocne w dobrym przygotowaniu katoliczki do małżeństwa międzyreligijnego byłoby doprowadzenie do spotkania z innymi małżeństwami, które już stawiają czoło ich problemom²⁷. Należałoby się zatroszczyć o to, by kobiety przed zawarciem małżeństwa zapoznawały się z uprawnieniami, jakie gwarantuje im islam i pomagać im w dochodzeniu swoich praw w trakcie trwania małżeństwa²⁸.

Kończąc niniejsze rozważania, trzeba podkreślić, że w czasie rozmów prowadzonych z wyznawcą islamu nie można zapomnieć o tzw. *taqiji*, zgodnie z zasadami której „każdy muzułmanin może naturalnie uznać, że posiada usankcjonowane boskim nakazem prawo do oszukiwania, jeżeli tylko wierzy, że jego oszustwa służą sprawie islamu”²⁹.

²⁴ Por. Hamudah 'Abd al-'Ati, *The Family Structure in Islam*, American Trust Publication, 1977, s. 170–176.

²⁵ Por. USCCB, s. 38–39.

²⁶ Por. *Tamże*, s. 52.

²⁷ Por. *Tamże*, s. 65.

²⁸ Por. Pontificium Consilium De Spirituali Migrantium Atque Itinerantium Cura, *Instructio Erga migrantes caritas Christi*, n. 67, s. 795.

²⁹ Cyt. *Oszustwo – oręż muzułmanów*, opr. P. Jankowski, w: <http://wiadomosci.monasteru-jkowice.pl/?p=4114> (28.11.2011); za: R. Ibrahim, *How Taqiyya Alters Islam's Rules of War. Defeating Jihadist Terrorism*, w: *Middle East Quarterly*, Winter 2010, s. 3–13, w: <http://www.meforum.org/2538/taqiyya-islam-rules-of-war> (28.11.2011).